

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.53>

KUBRA ƏLİYEVƏ

## ŞƏMSƏDDİN ELDƏNİZİN SİYASİ FƏALİYYƏTİ

*Məqalədə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin qurucusu Şəmsəddin Eldənizin siyasi fəaliyyətindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, Şəmsəddin Eldəniz onun zamanında artıq qüdrətini itirmiş Səlcuq imperatorluğu və ondan asılı İraq Səlcuq sultanlığında fəaliyyət göstərmişdi. İraq Səlcuq sultanlarından Sultan Məsud ona yüksək dəyər verərək Arranın hakimiyyətini və məlik Arslanşahın tərbiyəsini ona həvalə etmişdi. Şəmsəddin Eldəniz Arrana atabəy təyin olunduqdan sonra baş verən siyasi proseslər və gürcülərin Azərbaycana etdiyi yürüşlərin qarşısının alınmasında sərkərdə, hökmdar kimi yorulmadan mübarizə aparmışdır. O, həmçinin İraq Səlcuq sultanlarının siyasi fəaliyyətlərinə təsir göstərmiş, Rey və Marağa hakimlikləri və Fars atabəyliyi ilə münasibətlər qurmuşdur.*

**Açar sözlər:** Şəmsəddin Eldəniz, Azərbaycan, Naxçıvan şəhəri, Arslanşah, Arran atabəyləri.

**Giriş.** Böyük Səlcuq dövlətinin zəifləməsilə ondan asılı bir neçə yarımüstəqil sultanlıq meydana gəldi. Bu sultanlıqlardan biri də İraq Səlcuq Sultanlığı (1119-1194) idi. Azərbaycan da İraq Səlcuq Sultanlığına tabe ərazilərdən biri idi. Səlcuq dövlətində şahzadələrin tərbiyəsi ilə məşğul olan xüsusi atabəylik rejimi mövcud idi. Bu atabəylər şahzadələrin təlim-tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Belə Atabəylərdən biri də Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin qurucusu Şəmsəddin Eldəniz idi. Şəmsəddin Eldənizin dövlət rəhbəri kimi, qonşu hakimliklərlə münasibətləri, eyni zamanda Azərbaycana yürüşlər edən gürcülərə qarşı mübarizəsi, həmçinin İraq Səlcuq Sultanlığında hakimiyyəti Arslanşahın adından idarə etməsi onun hakimiyyətinin çətin, həm də məsuliyyətli olduğunu göstərir. Bütün bunlarla yanaşı Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvanda yaşamış, idarəçilik fəaliyyətini buradan həyata keçirmiş və buna görə də şəhər dövrünün əsas sosial-iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

**Şəmsəddin Eldənizin ilk zamanları.** Şəmsəddin Eldəniz haqqında ətraflı məlumatlar, əsasən, onun Arrana hakim təyin olunmasında sonra məlumdur. Bu zamana qədər onun haqqında olan məlumatlar çox azdır. Şəmsəddin Eldənizin İraq Səlcuq sultanı Sultan Mahmudun (1118-1131) vəziri Əbu Həmid Əli ibn Əhməd əs-Sümeyrəmi (?-1122) tərəfindən Dərbənddə qul bazarında alınması haqqında məlumatlar var. Şəmsəddin Eldəniz öz ağılı və fərasəti ilə vəzirin diqqətini cəlb etmişdi və vəzir onun tərbiyəsi ilə məşğul olurdu. 1122-ci ilin may ayında əs-Sümeyrəminin İsmaililər tərəfindən öldürülməsindən sonra onun bütün əmlakı kimi Şəmsəddin Eldəniz də sultanın mülkünə daxil edildi [33, s. 75; 1, s. 49]. Bununla da Şəmsəddin Eldəniz Sultanın xidmətinə keçdi. Şəmsəddin Eldəniz sultanın sarayında da öz ağılı və fərasəti ilə seçilirdi. Belə ki, tezliklə o sarayda əmir-i çeşnigir (yeməklərə nəzarət edən şəxs) vəzifəsinə yüksəldi [6, s. 23]. Bu müddəaya əsasən deyə bilərik ki, Şəmsəddin Eldəniz sultanın yanında önəmli və nüfuzlu şəxslərdən biri idi.

Mənbələrdə Şəmsəddin Eldənizi “əs-Səncər” və “əl-Məsudi” nisbələri ilə xatırlandığını görürük. Belə ki, dövrün tarixçisi Cüzcani (1193-1262) Şəmsəddin Eldənizi Sultan Səncərin məmlüklərindən olduğunu qeyd edirdi (Şəmsəddin Eldəniz əs-Səncər) [31, s. 355; 27, s. 170]. Şəmsəddin Eldənizin sultanın yanında nüfuzunun artmasının əsas səbəbi onun saraydaxili heç bir qruplaşmalara daxil olmaması ilə əlaqələndirilir. Hətta divan məclisində daim eyni yerdə oturduğu da göstərilir [1, s. 49; 10, s. 13]. Bütün bu nizamlı davranışları sultanın nəzərindən yayınmırdı.

İraq Səlcuq sultanlığının tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Sultan Məsudun (1135-1152) zamanında Arranın hakimi Atabəy Qara Sunqur (1131-1141) idi. O, İraq Səlcuq Sultanlığının ən nüfuzlu əmiri, həmçinin, Arran Atabəyliyi tarixində ilk dəfə böyük atabəy titulu almış əmir idi. Sultan Məsud Qara Sunqurun nüfuzundan ehtiyat edərək onu devirmək istəmişdi, lakin bu baş tutmamış əksinə onun nüfuzu və qüdrəti daha da artmışdı. 1139-cı ildə Gəncə zəlzələsi zamanı Atabəy

Qara Sunqur yaşadığı Naxçıvandan Gəncəyə gələrək əhalini gürcü talan və qırğınından xilas etmişdi. O, zəlzələdən sonra Gəncəni tərk etməmiş və burada yaşamışdı. Lakin şəhərdə yayılan xəstəlik ucbatından 1141-ci ildə vəfat etdi. Qara Sunqurdan sonra Arranın hakimi Əmir Çavlı (1141-1146) təyin edildi. Əmir Çavlı 1146-cı ilədək Arranı idarə etmişdi, lakin onun idarəçiliyi uzun sürmədi. Əmir Çavlının qəfil ölümü vəziyyəti dəyişdi, sultan onun yerinə əvvəl Xalxal və Azərbaycanın iqta sahibi olan Fəxrəddin Toğan Yürəki (1146-1147) verdi. Sultan Toğan Yürəki Arrana hakim təyin etməklə onu müxalifətdən çəkəndirmək istəyirdi [7, s. 91]. Fəxrəddin Toğan Yürək Arrana gələrkən sultandan Xass-bəy və Şəmsəddin Eldənizin də onunla gəlmələrini istədi. Sultan Məsud Şəmsəddin Eldəniz və Xass-bəy ilə ittifaq bağladı. Bu ittifaqa görə də Toğan Yürək gürcülər ilə apardığı mübarizədə Əmir Xass-bəyin əmri ilə öldürüldü. Bu hadisəyə istinadən tarixçilərdən Ravəndi (?-1207) və Mirxond (1433-1498) Şəmsəddin Eldənizin də bu hadisədə iştirak etdiyini göstərir. Əl-Hüseyni (XII əsr) və əl-İsfahani (?-1201) isə yalnız Əmir Xass-bəyi göstərirlər [9, s.191-194; 11, s. 82; 21, s. 228]. Sultan Məsud Toğan Yürəkdən sonra Arrana hakim olmaq üçün Əmir Xass-bəyi təyin etdi, lakin onun da hakimliyi qısa çəkdi. Şəmsəddin Eldənizin Arrana hakim təyin edilməsi haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif məlumatlar vardır. Belə ki, akademik Ziya Bünyadov bu tarixi 1136-cı il [1, s. 49] göstərdiyi halda, bəzi tədqiqatlarda bu tarix 1146-cı il göstərilir [4, s. 197; 10, s. 13; 26, s. 1110]. Tarixçi Mirxond isə Şəmsəddin Eldənizin Qara Sunqurun ölümündən sonra Arran və Azərbaycana hakim təyin olunduğunu göstərir [19, s. 210], İbn əl-Əsir isə hicri 543-cü il hadisələrindən danışarkən Şəmsəddin Eldənizi Arran, Gəncə və Qeysərin\ Qisə\ قيسر (Mərənd yaxınlığında kənd [32, s. 195]) hakimi kimi göstərirdi [2, s. 151; 8, s. 36; 31, s. 355]. Şəmsəddin Eldəniz Arrana hakim təyin olunduqdan sonra öz ailəsi ilə birlikdə Bərdədə yaşaması haqqında məlumatlar var [33, s. 75]. Şəmsəddin Eldəniz sultanın inanılmış əmirlərindən olduğundan o, Şəmsəddin Eldənizlə II Toğrulun arvadı Möminə xatını evləndirdi. Bu nikahdan Şəmsəddin Eldənizin iki oğlu (Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan) və bir qızı oldu [20, s. 160]. Mənbələrdə Şəmsəddin Eldənizin qızının olduğu göstərilir, lakin onun haqqında məlumat verilmir. Qısa müddət ərzində Şəmsəddin Eldəniz Arranda öz hakimiyyətini qurdu. Onun daimi münaqişədə olduğu düşməni gürcülər idi. Onlar fürsət düşdükcə Azərbaycan şəhərlərinə hücumlar edirdilər.

Sultan Məsudun ölümündən (hicri 550/ 1150-1151) sonra İraq Səlcuq sultanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Hakimiyyətə Sultan Məsudun qardaşı oğlu Məlikşah (1152-1153) gəldi, lakin qısa zaman ərzində o, devrildi. Süleymanşah (1153,1159-1161) və Sultan Məhəmməd (1153-1159) arasında hakimiyyət mübarizəsi gedirdi. Səlcuq əmirlərindən Əmir Ağsunqur ül-Həmədanini Arslanşahı (1161-1177) qorumaq üçün Azərbaycana – Şəmsəddin Eldənizin yanına gətirdilər [8, s. 214; 11, s. 94; 21, s. 160]. Qeyd edək ki, Arslanşahın anası Möminə xatın Şəmsəddin Eldənizin arvadı idi. Şəmsəddin Eldəniz Süleymanşahı dəstəkləyirdi. Ancaq Süleymanşah məğlub oldu. Sultan Məhəmməd Şəmsəddin Eldənizi oğlunu (Məhəmməd Cahan Pəhləvan) girov saxlamaq qarşılığında bağışlayacağını bildirdi. Lakin xəlifə əl-Müqtəfinin (1136-1160) təhriki ilə Şəmsəddin Eldəniz tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Belə ki, Şəmsəddin Eldənizin oğulluğu Arslanşah hakimiyyətə gələrsə o, daha da qüvvətlənəcəkdi. 1157-ci ildə Sultan Məhəmmədlə Şəmsəddin Eldəniz arasında Rey yaxınlığında və Naxçıvanda döyüşlər baş verdi. Döyüşlərin hər ikisi Sultan Məhəmmədin qələbəsi ilə nəticələndi. Şəmsəddin Eldənizin ona qarşı olmasına baxmayaraq, Sultan Məhəmməd onu bağışladı və Arrana hakim təyin etdi [13, s. 368; 1, s. 44-45; 5, s. 23-24]. Hicri 552-ci ildə (1157-1158) Sultan Məhəmməd İraq üzərinə hücumu keçəndə Şəmsəddin Eldənizdən başqa bütün əmirlər bu yürüşdə iştirak edirdi. Tarixçi əl-Hüseyni yazırdı ki, bu zaman gürcülər Azərbaycana hücum etdiyindən Şəmsəddin Eldəniz bu yürüşdə iştirak edə bilmədi [11, s. 94]. 1152-ci ildə Sultan Məhəmməd vəziri Xass-bəyi öldürüb başını Arran hakimi Şəmsəddin Eldənizə və Marağa hakimi Nüsrəddin Ağsunqura göndərdi. Bununla sultan əmirlərin mərkəzdən qaçma meyllərini aradan qaldırmaq istəyirdi. Onlar bundan qorxub çəkinmək əvəzinə Sultan Məhəmməddən uzaqlaşb Süleymanşaha yaxınlaşdılar [9, s. 209]. Şəmsəddin Eldəniz Süleymanşahın hakimiyyət mübarizəsində

digər əmirlərlə birlikdə Həmədanda idi. Lakin Süleymanşahın əyyaşlığı əmirləri ondan uzaqlaşdırdı və ilk ayrılan əmirlərdən biri də Şəmsəddin Eldəniz oldu. Çünki Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycanda olmadığı müddətdə əmirlər arasında mübarizələr başlamışdı. Bu əmirlərdən ən təhlükəlisi Əmir Rəvvad (Əmir Xass-bəyin əmisi oğlu) idi. Əmir Rəvvad Şəmsəddin Eldənizin başının Həmədanda qarışmasından istifadə edərək Azərbaycanı ələ keçirmişdi. Azərbaycana döənən Şəmsəddin Eldənizin ilk işi Rəvvadı Azərbaycandan qovmaq oldu [9, s. 209; 1, s. 43-44]. Sultan Məhəmməddən sonra hakimiyyətə Sultan Süleymanşah gəldi və onun vəziri Şihabəddin Sika, hacib isə Müzəffərəddin Alparqu oldu. Tarixçi Fəzlullah Rəşiddədin Sultan Süleymanşahın hakimiyyətə gəlməsi haqqında qeyd edir ki, o, Şəmsəddin Eldənizin könlünü almaq üçün Məlik Arslanşahı vəliəhd elan etdi [22, s. 242].

**Şəmsəddin Eldənizin gürcülərlə münasibəti.** 1161-ci ildə İraq Səlcuq Sultanlığında siyasi vəziyyət gərgin idi. Belə ki, Arslanşahın hakimiyyətə gəlməsi bəzi əmirlərin narazılığına səbəb olmuşdu. Bu hadisələr cərəyan edərkən Şəmsəddin Eldəniz də Arslanşahın yanında, Həmədan şəhərində idi. Bu vəziyyəti dəyərləndirən III Georginin (1156-1184) rəhbərlik etdiyi gürcü qoşunları 1161-ci ildə Aniyə hücum etdi. Xilat hakimi Seyfəddin Bəy-Teymuri (1128-1185) Ani şəhərinə kömək etmək istədi. Lakin gürcü qüvvələri çox olduqlarına görə Xilat hakimi məğlub oldu və gürcülər çoxlu əsir götürdülər. Gürcülər Ani şəhərini qarət etdikdən sonra Dvin (Dəbil) şəhərinə hücum etdilər. Tarixçi İbn əl-Əsirin verdiyi məlumata görə gürcülər 10 minə qədər insanı qarət edib öldürdülər [2, s. 151-152; 25, s. 72]. Qısa zaman ərzində gürcülər Gəncə şəhərinə hücum etdilər, bu hücumdan xəbər tutan Şəmsəddin Eldəniz qoşunlarını toplayıb Gürcüstan üzərinə hücum etdi. Şəmsəddin Eldəniz müsəlman əmirləri – Xilat hakimi Seyfəddin Bəy-Teymuri, Marağa hakimi Nüsrətəddin Arslan-Aba, Ərzən ər-Rum hakimi Fəxrəddin və başqa hakimlərlə birləşərək 1163-cü ildə gürcülər üzərinə yürüşə başladı [2, s. 152]. İlk olaraq gürcülər Dvində məğlub edildi və şəhər azad edildi. Ümumi olaraq Şəmsəddin Eldəniz bu yürüşü qalibiyyət və qənimət ilə başa çatdırdı. Həmçinin, gürcülərlə bağlanan razılaşmaya əsasən gürcü şahzadəsi Elikum Şəmsəddin Eldənizin sarayına göndərildi. Anonim gürcü müəllifinin verdiyi məlumata görə sultanla (Arslanşahla) gürcü kralı arasında danışıqların əsas vasitəçisi Şəmsəddin Eldəniz idi. Belə ki, onun söyləri nəticəsində bu danışıqlar əldə olunmuşdu [12, s. 352]. Şəmsəddin Eldəniz Miyanə şəhərinin idarəsini Elikuma tapşırırdı. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın zamanında isə Naxçıvan şəhəri, Culfa və Əlincəqalanın idarəsi Elikuma tapşırılmışdı və o, İslam dinini qəbul etdi [1, s. 61; 29, s. 922]. Gürcülərin Ani, Dvin və Gəncə şəhərlərinə yürüşü haqqında tarixçi əl-Hüseyni qismən fərqli məlumat verir. Belə ki, gürcülərin Ani və Dəbil şəhərlərinə hücum xəbərini Şəmsəddin Eldəniz Həmədanda olarkən aldı. Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycana dönməyə hazırlaşdığı zaman gürcü məliyindən məktub gəldi. Bu məktubda bildirilirdi ki, gürcülər Gəncə və Beyləqandan vergi tələb edirlər. Bu xəbəri eşidən sultan Arslanşah bütün əmirləri Naxçıvana toplayıb Gürcüstan üzərinə yürüşə başladı. Gürcülərlə birləşmiş qüvvələr arasında Lukri qalası (Həmdullah Qəzvini bu qalanı Kak qalası adlandırır) ətrafında baş verən döyüşdə gürcülər məğlub oldular [11, s. 111-114; 13, s. 369; 23, s. 81]. Buradan aydın olur ki, Naxçıvan şəhəri nəinki Atabəylər üçün mərkəz idi, eyni zamanda İraq Səlcuq sultanları üçün də Azərbaycanda əsas məntəqə rolunu oynayırdı.

1166-cı ildən gürcülərlə Eldənizlər arasındakı münasibətlərdə qısa müddətli sakitlik dövrü başladı. Gürcülərin növbəti yürüşləri hicri 569-cu ildə (1173-1174) baş verdi. Tarixçi Ravəndinin verdiyi məlumata görə, Möminə xatın Azərbaycandan Həmədana gələrək Abxazların yürüşü haqqında sultana məlumat verdi. Lakin, akademik Ziya Bünyadov məlumatı daha da dəqiqləşdirərək Möminə xatının Naxçıvandan Həmədana getməsi haqqında məlumat verir [21, s. 284; 1, s. 64]. Tarixçi-alim Rauf Məmmədov Möminə xatının Arslanşahı razı salmaq üçün Naxçıvandan Həmədana getdiyini bildirir [3, s. 74]. Daha sonra Sultan Arslanşah qoşun toplayaraq Həmədandan Naxçıvana gəldi. O, Qurban bayramını Naxçıvanda keçirdi. Gürcüstan (Ravəndi və əl-Hüseyni gürcüləri “Abxazlar” olaraq göstərmişlər) üzərinə hücumu hazırlaşan Arslanşah xəstələndi və anası (Möminə xatın) ilə birlikdə Kiliya qalasına getdi. Qısa müddət sonra Kiliyadan Dvinə və oradan da Araz kə-

narına gəldi. Məlum oldu ki, orduda taun xəstəliyi yayılıb və bu zaman xəstəlik ciddi tələfat törətdi. Bu fəlakətə baxmayaraq sultanın qoşunu qalib gəldi. Müttəfiqlər Ağsəhər qalasını (Çıldır gölü yaxınlığında, Qars-Axalkalaki yolundakı Tetris-Tsixe qalası) ələ keçirdilər. Bu qalibiyyətdən sonra Arslanşah Naxçıvana gəldi və təqribən 50 gün burada qaldı [21, s. 284-285; 30, s. 149-150; 1, s. 64].

1174-cü ilin oktyabrında gürcülər yenidən Ani şəhərinə hücum etdilər və şəhəri ələ keçirdilər. Bu zaman Şəmsəddin Eldəniz Ani üzərinə qoşun göndərsə də, məğlub oldu. Qısa müddət sonra Eldəniz gürcülər üzərinə yürüşə başladı. Tərəflər Dvin yaxınlığında üz-üzə gəldilər. Lakin heç bir döyüş əməliyyatı baş vermədi [1, s. 65]. Bu uğursuzluqla barışmayan Elədəniz növbəti il Sultan Arslanşah, Xilat hakimi Seyfəddin Bəy-Teymuri və oğlanları Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186) və Qızıl Arslanın (1186-1191) başçılıq etdiyi Diyarbəkir qoşunu ilə birlikdə Gürcüstana yürüşə başladı. Eldəniz bu yürüşdən müvəffəqiyyətlə Naxçıvana geri döndü [1, s. 65; 24, s. 544].

**Şəmsəddin Eldənizin Fars atabəyliyi, Rey hakimliyi və Marağa Ağsunqurları ilə münasibətləri.** Rey hakimi Əmir İnancla Şəmsəddin Eldəniz arasındakı münasibətlər hələ Süleymanşahla Sultan Məhəmməd arasında gedən mübarizə zamanından yaxşı deyildi. Belə ki, Şəmsəddin Eldənizlə Əmir İncə əks qütblərdə yer almışdılar. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu mübarizədə (Rey və Naxçıvan döyüşləri, 1157) Şəmsəddin Eldənizin dəstəklədiyi Süleymanşah məğlub oldu [11, s. 99; 1, s. 45].

Sultan Süleymanşahdan sonra hakimiyyətə Sultan Arslanşah gətirildi, lakin xəlifə və bəzi əmirilər bununla razılaşmadılar. Şəmsəddin Eldənizin Bağdada göndərdiyi elçi heyətini xəlifə Müstənciddən (1160-1170) tanımadı. Beləliklə, sultanlıq arasında hakimiyyət mübarizəsi başladı. Xəlifə Rey hakimi Əmir İncə, Marağa hakimi Nüsrətdin Ağsunquru (1133-1174), Fars atabəyi Sunqur (1148-1161) və başqa hakimlikləri mübarizəyə təhrik edirdi. Əmirilər Arslanşaha qarşı şahzadə Mahmudşah və Məlikşah ibn Mahmudu dəstəkləyirdilər. Əmirilərin bu fəaliyyətlərindən xəbər tutan Şəmsəddin Eldəniz onlara qarşı mübarizəyə başladı. Sultan Arslanşah Mahmudşahı dəstəkləyən əmiriləri 1161-ci ildə məğlub etdi. Əmir İncə Tabərək (Reydə qala) qalasına sığındı. Şəmsəddin Eldəniz bu qalibiyyətdən sonra Rey şəhərini tutdu və oranı oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvana iqta olaraq verdi. Rey hakimi əmir İncə sultandan (Arslanşah) vassal asılılığını qəbul etdi və qızını Məhəmməd Cahan Pəhləvanla evləndirərək münasibətləri möhkəmlətdi [9, s. 262; 1, s. 41; 17, s. 324]. Şəmsəddin Eldənizlə qohumluq münasibətlərinə rəğmən Əmir İncə 1161-ci ildə Atabəy Zənginin fəaliyyətinə dəstək verdi. Bu fəaliyyətləri dayandırmaq üçün sultan və Şəmsəddin Eldəniz ilk olaraq Reyə hücum etdilər. Əmir İncənin bu döyüşdə əsas məqsədi o idi ki, Sultan Arslanşah Şəmsəddin Eldəniz olmadan döyüşə başlasın [9, s. 263]. Lakin Şəmsəddin Eldəniz Arslanşahın köməyinə çataraq döyüşdə iştirak etdi və hadisələri öz lehinə çevirə bildi. Sultan Arslanşahla birləşmiş qüvvələr arasında baş verən döyüşdə, Əmir İncə Rey qalasında gizlənərək canını qurtardı. Tarixçi İsfahani qeyd edirdi ki, Əmir İncə Damağan sərhədində yerləşmişdi. Şəmsəddin Eldənizin Reydə olmasından istifadə edən gürcülər yenidən yürüşlərə başlamışdılar. Buna görə də o, Reyi uzun müddət mühasirədə saxlaya bilmədi. Şəmsəddin Eldəniz və sultan Əmir İncənin sülh təklifini qəbul etdi. Sülhün şərtlərinə görə Əmir İncə vergi verməli idi. Cərbazəkən və Savə (Tehranla Həmədanın arasında yerləşir) onun əlindən alınıb sultana təbə edildi. Əmir İncə təhlükəsini yatırıqdan sonra sultan Həmədana, Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvana geri döndü [14, s. 223; 9, s. 263-264; 15, s. 53]. Onu da qeyd etmək ki, tarixçi İsfahani bütün hakimiyyətin Şəmsəddin Eldənizin əlində olduğunu, sultanın isə formal hakimiyyətdə olduğunu göstərmişdi [9, s. 264-265]. Əmir İncə Xarəzmşah İl-Arslanla (1156-1172) razılaşaraq Reyi Xarəzmşahların hakimiyyətinə vermək niyyətində idi. İl-Arslana arxalanan Əmir İncə öhdəliyində olan vergini verməyi dayandırdı. Bu ittifaqdan xəbər tutan Şəmsəddin Eldəniz hicri 564-cü ildə (1168/1169) Rey üzərinə hücum etdi. Əmir İncə yenidən Şəmsəddin Eldənizlə ittifaq bağlamaq üçün öz vəziri Səddəddin Aşallanı onun yanına göndərdi. Sultan Arslanşah və Şəmsəddin Eldəniz bu dəfə ittifaq bağlamağa razılaşmadı və vəzirin qarşısına şərt qoydu. Şəmsəddin Eldənizin şərtinə görə vəzir ya Əmir İncəni sürgünə getməli, ya da Əmir İncəni öldürüb Məhəmməd Cahan Pəhləvanın yanında Azərbaycan, İsfahan və Reyə hakimlik etməli idi.

Vəzir Sədəddin Aşallan hiylə ilə Əmir İncəni öldürdü, Şəmsəddin Eldəniz bu xidmətin müqabilində söz verdiyi vədini tutdu. Mənbələrdə Sədəddin Aşallanın Şəmsəddin Eldənizin xidmətində olduğu zamanlar adil bir hakim olduğu qeyd edilir [9, s. 269; 11, s. 105-108; 1, s. 69].

**Fars atabəyliyi (1147-1284).** Atabəy Eldəniz Arslanşah hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlətə tabe atabəyliklər və hakimliklərə fərman göndərərək itaətə dəvət etdi. İraq Səlcuq sultanlığının qüvvətlənməsindən ehtiyat edən xəlifə bəzi əmirləri tabe olmamağa çağırırdı. Bu fərmana tabe olmayan əmirlər Sunqur ibn Məduddan Məhəmməd ibn Toğrulu istədilər. O zaman Məhəmməd ibn Toğrul Şirazda, yəni Atabəy Sunqurun yanında idi. Atabəy Sunqur müxalif qüvvələrin (Əmir İncə və onun müttəfiqləri) tələbinə əməl edərək onların tərəfinə keçdi [18, s. 322; 11, s. 102]. Sultan və Şəmsəddin Eldəniz müxalif qüvvələri məğlub etdikdən sonra Sunqurun üzərinə hücum hazırlaşdı. Lakin atabəy Sunqurun ölməsi və onu yerinə gələn qardaşı Zəngi (1161-1175) isə sultana tabe oldu. Bu tabelilik uzun müddət davam etmədi. Belə ki, atabəy Zəngi Mahmud ibn Məlikşahı İstəxr qalasından (Şirazda yerləşir) çıxarıb adına xütbə oxutdu, özü isə onun atabəyi oldu. Eyni zamanda Atabəy Zəngi Rey hakimi və Şəmsəddin Eldənizdən narazı digər əmirlərlə birləşərək mübarizəyə başladı. 1161-ci ildə Əmir İncənin məğlubiyyətindən sonra Şəmsəddin Eldənizə tabe olması ilə Atabəy Zəngi mübarizə meydanında təklandı. O, Şəmsəddin Eldəniz və Arslanşaha “qılınc, atlar, xələtlər və mücəvhərlər” göndərərək tabe olduğunu bildirdi [5, s. 591; 21, s. 276-277]. Atabəy Zəngi bağışlanmaq üçün İsfahanda olan sultan və Şəmsəddin Eldənizin yanına getdi. Bu zaman onu ilk olaraq Şəmsəddin Eldəniz qəbul etdi, sonra o, sultan Arslanşaha təqdim edildi [21, s. 276-277; 16, s. 85].

**Ağsunqurilər (1117-1227).** Şəmsəddin Eldənizin Ağsunqurilərin nümayəndələri ilə münasibətləri ilk zamanlardan yaxşı deyildi. Onlar Səlcuq əmirlərinin taxt uğrunda mübarizəsində əksər zamanlarda əks qütblərdə mövqe tuturdular. Sultan Məhəmmədin Əmir Xass-bəyi öldürməsindən sonra ona qarşı baş qaldıran əmirlərin içərisində Nüsrətəddin Arslanaba və Şəmsəddin Eldəniz də var idi. Onlar Süleymanşahı dəstəklədilər. Qısa zaman müddətində olsa da, onlar eyni ittifaqın tərkibində yer almışdılar. Lakin əvvəlcədən də qeyd etdiyimiz kimi, Süleymanşahın əyyəşliyi bütün əmirləri ondan uzaqlaşdırdı. Sultan Məhəmməd Şəmsəddin Eldənizi və Nüsrətəddin Arslanabanı əfv etdi. Hicri 549-cu ildə (1154-1155) Şəmsəddin Eldəniz və Nüsrətəddin Arslanaba Azərbaycanı öz aralarında bölüşdürdülər. Bu qısa müddətli ittifaq Arslanşahın hakimiyyətə gəlməsinə qədər davam etdi. Arslanşaha müxalif qüvvələr içərisində Marağa Ağsunquriləri də yer alırdı. Belə ki, Şəmsəddin Eldəniz Əmir İncəni apardığı mübarizədə Nüsrətəddin Arslanaba ona çətinlik yaradırdı. Nüsrətəddin Arslanaba Əmir İncənin mübarizəsində onu qoşunla təmin edirdi [28, s. 899; 5, s. 617]. Şəmsəddin Eldəniz Əmir İncəni münasibətləri həll etdikdən sonra digər tabe olmayan qüvvə Ağsunqurilərə diqqətini yönəltdi. Belə ki, o, Marağa hakimi Ağsunquru itaətə dəvət etdi, lakin onun tabe olmaması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Nəticə etibarilə Şəmsəddin Eldəniz Məhəmməd Cahan Pəhləvanın rəhbərliyi ilə Marağa üzərinə qoşun göndərdi. Ağsunqur isə Xilat hakimi Şah Ərməndən kömək istədi. Müttəfiqlərin birləşmiş qüvvələri ilə Məhəmməd Cahan Pəhləvan arasında 1161-ci ildə Səfidrud çayı yaxınlığında döyüş baş verdi. Döyüş müttəfiqlərin qalibiyyəti ilə başa çatdı [14, s. 221; 1, s. 53]. Marağa hakimliyi ilə münasibətlər uzun zaman gərgin olaraq qaldı. Yalnız Şəmsəddin Eldənizin xələflərinin dövründə Marağa hakimliyi tabe oldu.

**Nəticə.** Beləliklə, XIII əsrdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli xadimi Şəmsəddin Eldənizin siyasi fəaliyyəti çox mürəkkəb bir dövrdə təsadüf etmişdir. Bu zaman o, artıq qüdrətini itirmiş Səlcuq imperatorluğu və ondan asılı İraq Səlcuq sultanlığında fəaliyyət göstərmişdi. Məlumdur ki, İraq Səlcuq sultanlarından Sultan Məsud ona yüksək dəyər verərək Arranın hakimliyi və məlik Arslanşahın tərbiyəsini ona həvalə etmişdi. Şəmsəddin Eldəniz öz siyasi bacarığı ilə qonşu hakimliklərlə münasibətləri tənzimləmişdir. Bu hakimlikləri qohumluq münasibətləri qurmaqla və ya hər bəy yolu ilə İraq Səlcuq sultanlığına tabe etmişdi. Şəmsəddin Eldənizin qüvvətlənməsi gürcüləri çox narahat edirdi. Bu zaman gürcülərin Azərbaycana etdikləri yürüşlərin qarşısı alınmış və onlara qarşı əks-hücum əməliyyatları da təşkil etmişdi.

**ƏDƏBİYYAT**

1. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
2. İbn əl-Əsir. Əl Kamil Fi-t tarix / Tərcümə edən M.Əfəndizadə. Bakı, 1959, 216 s.
3. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
4. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
5. Nəcəf Ə. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəylərin tarixi. Bakı: Qanun, 2010, 756 s.
6. Nəcəf Ə. Şəmsəddin Eldəniz. Bakı: Altun kitab, 2021, 160 s.
7. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 480 s.
8. Vəlixanlı N. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək. Bakı: Elm, 2005, 152 s.
9. Al-İsfahani. Zubdat al-Nusra va Nuhbat Al'usra (İrak və Horasan Selçukluları tarihi) / Tərcümə edən K.Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2023, 300 s.
10. Alyari H. Azərbaycan Atabəgləri İl-dəniz oğulları (1146-1225). İstanbul: Edebiyyat fakültesi basımevi, 1966, 25 s.
11. El-Hüseyni. Ahbar üd-Devlet is Selçukiye / Farscadan tərcümə edən N.Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943, 150 s.
12. Gürcistan tarihi (eski çağlardan 1212 yılına kadar) / Çevirenler M.Brosset ve H.Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, 472 s.
13. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini. Tarih-i Güzide / Çeviren M.Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, 738 s.
14. İbnul Esir. İslam tarihi el-Kamil fi`-t-Tarih tercümesi / Çeviren M.Eryarsoy. XI c., İstanbul: Beyazıt, 1991, 446 s.
15. Kayhan H. Azərbaycan Atabeyliği'nin kuruluşu ve Atabey İlideniz // Türkiyat mecmuası, 2018, c. 28, s. 45-65.
16. Merçil E. İlidenizliler / Doğuştan Günümüze Büyük İslam tarihi. VIII c., İstanbul: Çağ yayınları, 1992, s. 81-110.
17. Merçil E. İrak Selçukluları / Doğuştan Günümüze Büyük İslam tarihi. VII c., İstanbul: Çağ yayınları, 1992, s. 295-350.
18. Merçil E. Salqurlular / Doğuştan Günümüze Büyük İslam tarihi. VIII c., İstanbul: Çağ yayınları, 1992, s. 19-78.
19. Mirhand. Ravzatu`s-Safa fi Sireti`l-Enbiya ve`l-Müluk ve`l-Hulefa (tabaka-i Selçukiyye) / Tercüme E.Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, 324 s.
20. Raşid al-din Fazlallah. Cami` al-Tavarih / Fars dilində yayınlayan Ateş A. II c., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 244 s.
21. Ravendi M. Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020, 469 s.
22. Reşidü`d-Din Fazlullah. Cami`ü`-t-Tevarih Selçuklu devleti / Çevirenler: E.Göksu ve H.Güneş. İstanbul: Selenge yayınları, 2010, 314 s.
23. Sümer F. İlideniz, Şemseddin / İslam Ansiklopedisi. XXV c., Ankara: TDV, 2002, 544 s.
24. Sümer F. Kızıl Arslan / İslam Ansiklopedisi. XXV c., Ankara: TDV, 2002, 544 s.
25. Vardan. Türk fetihleri tarihi / Çeviren H.Andreasyan. İstanbul: Post, 2017, 127 s.
26. Bala M. İlideniz / The Encyclopedia of Islam. V. III, Leiden, London: E.J.Brill, Luzac&Co, 1986, 1110 p.
27. Juzjani. Tabakat-i-Nasiri / Translated by M.H.G.Raverty. V. I, London: Gilbert&Rivington, 1881, 718 p.
28. Luther K.A. Atabakan-e Merağa / Encyclopedia Iranica. V. III, London and New York: Routledge&Kegan Pall, 1987, pp. 898-900.
29. Minorsky V. Nakhçıwan / The Encyclopaedia of Islam. V. VII, New York-Leiden: E.J.Brill, 1993, 923 p.

30. Zahir al din Nisapuri. Saljuqnama (History of Seljuq Turks) / Translated by K.Luther. New York, 2001, 189 p.
31. İbn əl-Əsir. Əl Kamil Fi-t tarxi (ərəb dilində). Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmiyah, 2003, 504 s.
32. Afkhami B, Mahjoub A.R. Mo'arefi-ye Shahr-e Qayner (Qaysar be gofte-ye mahali ha) bar اساس-e moshahadat-e mahali va aks-haye mahvare'i // 2nd International Conference on Architecture, Civil engineering, Urban development, Environment and Horizons of Islamic art. Tabriz, 2022, s. 193-200.
33. Zahirəddin Nişapuri. Səlcuqnamə (fars dilində).Tehran, 1954, 100 s.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi**  
**E-mail: kubra.laliyeva@gmail.com**

**Kubra Aliyeva**

### **POLITICAL ACTIVITIES OF SHAMS AL-DIN ILDENİZ**

The article discusses the political activities of Shams al-Din Ildeniz, the founder of the Atabeg state in Azerbaijan. It is noteworthy that Shams al-Din Ildeniz operated within the Seljuk Empire, which had already lost its power at the time, and within the Seljuk Sultanate of Iraq, which was dependent on it. Sultan Masud, one of the Seljuk sultans of Iraq, highly valued him and entrusted him with the governance of Arran and the guardianship of Malik Arslanshah. Shams al-Din Ildeniz fought tirelessly as a commander and ruler to prevent the political processes that occurred after his appointment as the atabeg of Arran, including the Georgian invasions of Azerbaijan. He also influenced the political activities of the Seljuk sultans of Iraq, established relations with the rulers of Ray, Maragha and the Persian atabegs.

**Keywords:** *Shams al-Din Ildeniz, Azerbaijan, city of Nakhchivan, Arslanshah, Arran Atabegs.*

**Кубра Алиева**

### **ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШАМС АД-ДИНА ИЛЬДЕГИЗА**

В статье рассказывается о политической деятельности основателя государства Атабеков Азербайджана Шамс ад-Дина Ильдегиза. Отмечается, что Шамс ад-Дин Ильдегиз действовал в империи Сельджуков, которая уже утратила свое могущество в то время, и в зависимом от нее Сельджукском султанате Ирак. Султан Масуд, один из сельджукских султанов Ирака, высоко ценил его и поручил ему управление Арраном и опеку Малика Арсланшаха. Шамс ад-Дин Ильдегиз неустанно боролся как полководец и правитель, чтобы предотвратить политические процессы, произошедшие после его назначения атабеком Аррана, в том числе грузинские вторжения в Азербайджан. Он также оказал влияние на политическую деятельность Сельджукских султанов Ирака, установил отношения с правителями Рея, Мараги и Персидскими атабеками.

**Ключевые слова:** *Шамс ад-Дин Ильдегиз, Азербайджан, город Нахчыван, Арсланишах, Арранские Атабеки.*

*(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)*

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 08.01.2025**  
**Son variant 28.01.2025**